

◆ Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq

Cavanşir YUSIFLI

Gənc nəslin nəsr paradigması¹

(II yazı)

Bu gün ədəbi proses elə bil içdən, derindən yox, yanlardan, kənar və ətəklərdən inkişaf edir, bu isə müxtəlif janrlarda qələmə alınan əsərlərin, deyək ki, bir yazıçının yaradıcılığında təsadüfiliyi və ədəbdə xarakteri ilə seçilir. Gənclərin yazdıqları hekayələri nəzərdən keçirdikdə bu təəssürat özünü o mənada doğruldur ki, gənc qələm adamı mətn-də mətləbi tez-tələsik ifadə etmək şövqündən başqa bir şey tanımır. Bu hadisənin, şübhəsiz ki, səbəbi və onu şərtləndirən mühiti var, yəni, bəzən ədəbi tefəkkürün, bütün nəsillərin yazı ritmi o dərəcədə ixtiyari, daha konkret desək, o dərəcədə ritmsiz olur ki, onların cəmi və sıxlığı bütün ərazidə bir toxunuşda getdikcə dərinləşən bir boşluq yaradır. Dünya ədəbi prosesindən xəbərsizlik, onun ritminin duyulmaması, milli bədii tefəkkürün inkişaf mənasında ehtiyacı olduğu parametrlərin hiss edilməməsi həm yaşlı, həm də gənc nəsilə "sol getmək", ağıla və məntiqə sığmayan nəsneləri uydurub onlara inanmaq sindromunu yaradır. Son on ildə, bəlkə də daha uzun müddətdə ne qədər zəminsiz, qəlib və şablonlar üzərində lazımsız improvizasiyalara qurşanmaq (bizim nəsrdə bu, illərdi davam edir...) və məntiqsiz "izmlər" meydana çıxdı, onları araşdıranda ağıla ilkin gələn bu olur ki, bütün belə tefəkkürün öz sərhədini keçə bilməməsi ilə əlaqəlidir. Ədəbiyyatşünaslıq və tənqid sahəsində sönük yazılar (həm də predmeti olmayan yazılar), ədəbi prosesdə - bəzi çoxsaylı mətnlərdə hər şeyi sənətkarlıq baxımından sıfırdan başlamaq inadı... nəticədə janrı duymamaq, qəliblə yazmaqla nəticələndi. Başqa bir problem isə, məxsusi olaraq dilə bağlı problemdir. Bizim ədəbi camiağa belə bir fikir təlqin edilib ki, deyək ki, hekayədə təbii dil, yəni, yazan adamın daşdığı, danışdığı dil "hamar" olmalıdır. Yazı prosesində dili "unutmaq", ondan "gizlənmək", ona qarşı başqa bir dil qoymaq məsələsi bu şəkildə yozula bilər ki, hekayənin dili yazı, düşünce, axtarış, analiz... və başqa bu kimi hadisələrin nəticəsidir, yeni təbii dildən fərqli bir şeydir. Nəticədə nə alınır? Dili "gözəl" olub bədii mətləbin həll edilmədiyini, "nağıl danışan" hekayələr və dili köntöy olub müxtəlif yazı, qurma üsullarının olduğu mətnlər... Və hər iki halda ədəbiyyatdan uzaqlıq.

¹ Gənc ədəbi nəslin axtarıqları haqqında yazının birinci hissəsi-ötən sayınızda dərc edilib.

Nihat Piriyevin "Vıdan" və **Aytac Məmmədovanın** "Orxan gəmişi" hekayələrində qoyulan mətləb və onun həl təhkıyevın tıpnı müəyyənleşdirir. "Vıdan" hekayesinde gənc bir ailedən söz açılır. Hikmət qardaşlarından fərqli olaraq oxumayıb, amma "beş barmağında beş mərifət" olduğu üçün başqa yol seçib özüne. Hansısa qız seçində qalır. Bu bacarığın atasının onu ali təhsil almağa məcbur etməsinin qarşısını alır. Və ele atasının təkdii ilə bir qızla evlənir. Arağa qurşanır. Yeni, həyatı alınmayıb. Buna rəğmən, iki uşağı və hər şeyə dözen, nisgillni kirpiklerinə yığılan yaşlarda gızleden heqət yoldaşı var. Her gün sendəleye-sendəleye, darvazaya çatında məheccədən tutub yerliyan Hikmət hər şeyi unutmaz gətirir; ailesini, işni, həyatı yoldaşını, ne var, her şeyi... Ancaq günlerin bir günü qadın cesarete gəlib ona deyəndə ki, bu gün evlilyimiziz beş ili tamam olur, yumsalır və oğlunu da götürüb marketa, arvadının sıyahısı üzrə bazarlığa gedir. Ne baş verirsə, orda baş verir, oğlunun sözləri (...Ata, soğan alma, yoxsa anam ağlayacaq...) onun heyatında dönüş yaradır. Eves qaydır, yoldaşından onu başışlamasını xahış edir. Və sonda qacaqlığı hönrükürk... Hekaye ona göre maraqsız deyil ki, seçilen mövzu ənənəvidir, bir də ki, istenilən hekayeni bu şəkilde nağıl edib, ona zəifdir yarlığını yapırdımarım mümkünüdür. Ona göre ki, danışılan məzmun heç də oxuduğumuz hekayenin özü deyil, bedii mətn təkca məzmun deyil, ele ola bilər ki, bu məzmun dilə və söze şğımaz, sən məcbur olub daha fərqli bir şey nağıl edə bilərsən; sənı buna hekayenin quruluşu və təhkıye strategiyasındakı qəlizlik və mübhemlik, istifadə edilən detalları təhkıye ilə münasibədə "qazdığı" derinlik ölçüsü məcbur ede bilər. "Vıdan" hekayesinde, təəssüf ki, bele bir ölçü-mizan yoxdur.

Onun "Tanrıyla söhbət (Mən atıq böyümüşəm)" hekayəsi bu cümlələrlə başlayır: "...herdan anam yuxuma girir. Nədənəsə, hənıse onun ağlayıbmiş kimi görürəm. Axı, cənnədə adamları incitmirsen. Bəs niyə ağlayır? Məne göre narahatdırsa, olmasın. Vallah, mən yaxşıyam." Birinci hekayədən fərqli olaraq, bu mətnədə mətləbi ən müxtəlif istiqamətlərdən "işarələyən", onun gizlilərini baş-başa gətirib dəruni hissələrə meydan açan detallar var. Uşaq anasını itirib. Dayışığı böyüdü. Daim, hər an, her dəqiqə anasını düşünür. Her yad baxışdan inciyir, küsür, daırsı arvadının sərtliyi, sonra bu sərtliyin (xəstələndikdən sonra) qaçığıla evlənməsinə onun üreyinə su səpsə de, narahatlığını ortadan qaldırır. Bir gün dayısının qəbiristanlığa gedir, dayısı ona mezar başında ağlamamağı tapşırır. O da özünü saxlayır. Eves qayidanda həyətın başındakı ağacın altında üreyini boşaldır. Burda anasını, qoyub gətirdiyi xatirələri daha derindən hiss edir. Dayışığılın həyətının başındakı ağacın "paraleli" düşür yadına. "Bizim evin arxasında da buna oxşayan bir ağac vardı. Gecələr anamı yatğıdında tapmayanda, hənıse o ağacın yanında oturdur. O da ağacın yanında oturur, öz-özünə danışıq, bezen də ağlayır. Mən gələn kimi isə: - yonuçdur - deyib, içəri keçərdi. Hamısı indiki kimi yadımdadır, hamısı..." Yuxarıda beş etdiyimiz "təhkıye işarələri" sanki uşağın, anasını itirib yetim qalmış uşağın kövrək hissələrindən keçirilən təqdim edilir. Qəbiristanlıqda uşaq deyəndə ki, qonşu nənənin də qəbrini ziyarət edək, dayısı qoymur, deyir ki, o, pis adam olub. "O, çox pis adam olub. Amma, vallah, düz fikrimşir. Çünki atan anamı hənıse evdən qovanda o, biz öz evinə aparardı. Anamı sakitləşdirərdi, eyman anam məni sakitləşdirən kimi.

Qəribədir, mənə yaxşılıq edənləri heç kəs çox istəmir. Ele sən də istəmirsen. Yoxsa, onları öldürməzdin ki...". Və bu hekayədə Tanrıyla uşağın daxili sızıqlara bürünmüş söhbət daim eşidilir və yoxa çıxır.

Aytac Məmmədovanın "Orxan gəmişi" hekayəsi belə başlayır: "Mən avqustu sevmirəm." Sonra adı əhvalat gəlir, yeni hekayə müəllifinin adışeldirdiyi bir əhvalat. Əhvalatın təhkıyeye çevrilmədiyi bir mətn. Belə olduqda, həmin əhvalat o qədər adı təsir bağışlayır ki, sanki dəfələrlə eşidib unudubsan, ya da təkrar-təkrar eşidiyindən, artıq dinləməkdən bezibsen. Fikrimizcə, hekayənin daha maraqlı alınması üçün müəllif, məsələn, "ağ gəmi" detalından fərqli formada istifadə ede bilərdi. Və noticedə, bu detalla Orxanın qayda batması arasında hansısa mətləblər meydana gəle bilərdi, yeni, təhkıye bir belə besit alınmazdı.

Bu bıxmıdan **Əli Babazadənin** "Yağışlar şəhərinin kitabxanası" haqqında bəhs etməyə, ümumən hekayə janrı ətrafında söhbət aparmaya bəhanə və əsas verir. Bu hekayə, hər şeydən ötrə, mətlərlərarası əlaqələr, gizli (həm də itxıyarı) keçirdirən olması ilə maraqlıdır. Mətnədə "kitab" metaforası müxtəlif səpkidə, fərqli baxış bucaqlarından keçirilən "parçalanır", hissələrə ayrılır, bu hissələr təhkıye boyunca, olur ki, birbirlərindən uzaq düşür, ele bir təəssürat yaranır ki, mətnədə bu andan sonra bir anlaşılmazlıq sferası yaranacaqdır. Ancaq bu, ilk baxışdan belədir, əslində, həmin "işarə yaddaşı" mətləbin çözülməsi, özü də çoxvariantlı təhkıye üsullarıdan istifadə edilərkə, insan tələfini, insanlararası münasibətlərə, insan xarakterini və onun sıxistəna azacıq da olsa işiq salmaq ehtiyacı ilə başlanır. Hekayədə belə "dolaşığı təhkıye müstəvilərində" həm də Xorxe Lui Borxesdən söz açılır. Bu hekayə nədənsə yadımızda ele Borxesin "Şəkspirin yaddaşı" novellasını salır. Həmin hekayədə, adından bəlləndiyi kimi, yaddaşa iyələnmək kimi ilk baxışdan mümkünsüz bir gedişdən söz açılır. Dəşğıtli müharibədə ağır yarılanmış zabit, ya da əşğər döyüş yaddaşa sirtini açır. Sən demə, o, Şəkspirin yaddaşını daşıyırmiş. İndi bu yaddaşı dostuna, başının üstündə dayanıb sən nəfəsine şahid olan dostuna tapşırmaq istəyir. Bütüən dəşğət və faciə bundan sonra başlayır. Əli Babazadənin hekayəsində, şübhəsiz ki, buna bənzər bir vəqəe yoxdur, amma mətlərlərin səsleşməsi daxili zərurətdən bəhs etməyi şərtləndirir. "Yağışlar şəhərinin kitabxanası"nda kitabxanadakı itxıyar kişi (B.L.X.) qoca səhrbazın - Borxesin ele özüdür, ancaq tərs variantda. Bu hekayə də "Şəkspirin yaddaşı" hekayəsi ile "tərs müstəvi" üzərində kəşif, qaçılmaz dialoq yaranır, dünyada heç zaman ayrılmıyan, açılması mümkünmüş görünən mətləblər söz konusunu olur. B.L.X. həmin gəncin nəzərində yerin altını da bilir, üstünü də. Hamı bir sırada doğru meyillənir və müəyyən meqamda (bu meqamsa ömrü, taleyi, onun mənasını anladığını əsla üst-üstə düşməlidir.) uduzduğunu, tapdığını əslində qəlp bir şey olduğunu dərk edir. B.L.X. kitablara maraq oyadır, hətta bəzən çoxbilmişliyi ilə cür qeyri-adebi, B.L.X. kitablara marağı da B.L.X. oyatmışdır. Latınca kitablar təzə-təzə nəşr olunmağa başlanmışdır. Lələyün kimi indiyəcən tanınmış müəlliflərə cummuşdur. Xorxe Luis Borxesin bir kitabını təhvil vermək üçün masasının üstünə qoyanda B.L.X. eynəyinin üstündən kitabın adına nəzər salıb, zəndə bir neçə an üzümə baxdı, bir qədər saymazyanalığı, - her halda, onda mənə ele gəlmişdi, - yazı yazmağına davam edərək, sezlizmə dəredəcə kifayət nifrətlə mızıldandı: - Şərlatan..."

Bir az keçdikdən sonra hekayənin başlanğıcı onun sonuna və əskinə çevrilir. Borxes Borxes təhdid edir. İnsan bir ömrü sırtı kitablar oxuyub, qədım əlyazmalarla təmasda olub, zənn edib ki, dünyanın lap dibinə dəş qədım əlyazmalarla təmasda olub, zənn edib ki, dünyanın lap dibinə dəş atıb, heç olmasa, ən əsas sirlərdən danışıq bilib, ancaq ölüm anı, canı

keçidləri ilə maraqlıdır, əslində, hekayə elə bu keçidlər üzərində qurulub, Nahiddə hadisənin ən kəskin üzünü ustalıqla, deyək ki, adi detaldan, adi motivdən istifadə edərək vermək stixiyası çox qabarıqdır. Süjet dinamikasını yaratmaq, süjeti şaxələndirməkdən vaz keçib dərinlərə nüfuz etmək... Nahidin təhkiyəsinin ən qabarıq cəhətidir. Onun qurduğu süjet hər şeydən qabaq özünün mütəhərrikliyi, deyilən, səsləndirilən atmaca və digər söz-işarələrin hadisənin "kənarlarından" gəlib mərkəzdə qərar tutması, burda olmanın təbəddülatlar yaratması ilə seçiyyəvidir. Adı çəkilən hekayədə atanın iş yerində oturub vaxtın keçməsinə gözləməsi, bu saat yarımliq vaxtın nələrə sərf olunması ilə evində baş verən hadisələrdən sonra müstəntiqlərin apardığı danışıqlar, dedikləri mülahizələr kontrast yaradır. Nahidin təhkiyə prosesində maraqlı keçidləri effekt yaratmaq naminə deyil, mətnin daxili strukturunda nələrinse hərəkətə gəlib görünməsinə, sirlərin açılması və alt qatda təhlil prosesinin sürəkliliyinə şərait yaradır. Bu hekayədə müstəntiq (uzun boylu adam) bloknotda onun dediklərini qeydə alan gəncə müşahidələrinin nəticələrini deyir və iki hal qabardılır; birinci halda sözü deyən kimi "bunun üstündən xətt çək", digər halda isə, fikrini ifadə edən kimi, "bunun altından xətt çək deyir". Müqayisə edin. "...Bax, burda... - O, yataq otağına girib çarpayının ayaq tərəfinə gəldi - ...qadını boğazından tutub yerə yıxıb. Bunu da qadının boğazındakı qızartıdan bilmək olar. Sonrası da çox aydıncı. Yerdəki xalçaların dağınıq durmasından anlamaq olar ki, o, qadını sürüyərək baş otağa gətirib - Hündürboy qaşlarını çatıb baş otağa girdi. Üzünü bloknot yazan oğlana tutub, - Axırıncı dediyimin üstündən xətt çək." Bir də:

"...Bax... - O, bloknot yazan oğlana uşaq otağının qapısını göstərdi. - Bu otaqda hər şey yerindədi. Səncə niyə? - Üzünü bloknot yazana tutdu. O, dillənmək istəyəndə sözünü kəsdi. - Çünki o, bu otağa girməyib. Görünür, qadın öz uşağını qorumaq istəyib. Maraqlı bir tərəf də var ki, oğru evdə olanda uşaq harda olub? Bəlkə də yatıb, ancaq səs-küyə niyə oyanmayıb? Bu hissənin altından xətt çək. "Əslində, bu iki detal süjetin dəyişmə anını əks etdirməklə qətdən əvvəl və sonra baş verən hadisələri uc-uca calayır, bu hadisələri adi görüntüden, vizuallıq halından çıxarır. Yəni əhvalatın adi çözülmə məntiqi bədii məntiqə dönüşür. Suallar yaranır. Özü də cavabı müşkül suallar...